

TABU, TABUDÖNTÉS, TABUIZÁLÁS

Absztrakt

Tanulmányom témája egy olyan társadalmi jelenség, kommunikatív állapot vizsgálata, amelynek definiálása, értelmezése, működése ambivalens és nehezen érhető tetten a mindennapi kommunikációban, ugyanakkor társadalmi kódrendszerünknek szinte axiomatikus módon része: a modern kori tabuk jelenléte, kialakulásuk, működésük okai és mechanizmusai, különösen a 19 és 25 év közötti egyetemisták körében tapasztalható reflexiók terében. Tabuknak minősülnek mindazon cselekvések, fogalmak, tárgyak, testek, szavak, amiket tilos megtenni, kimondani, érezni, tudni és érinteni, miközben minden megtehető, kimondható, érezhető, felismerhető és megérinthető volna: vagyis a bennünk és körülöttünk élő tabukról készítem rövid áttekintést. Mit is lehet ebből tanulni? Például megismerjük, hogy előítéleteink egy része hogyan formálódik, milyen mechanizmusok alakítják és hogyan alakíthatóak. Megtanuljuk, hogy hogyan kell és lehet kérdéseket és válaszokat megfogalmazni olyan társadalmi vagy személyes események kapcsán, amelyekről sokan félnek vagy tartanak. Megtanuljuk, hogyan vállaljuk, képviseljük saját magunkat, és hogyan érvényesülünk jobban a világban.

Abstract

The subject of this study is a social phenomenon and communicational condition which is ambivalent in its definition, interpretation and operation and difficult to capture in everyday communication, but which is, at the same time, almost an axiomatic part of our social code system – taboos of the modern age, their presence, emergence, as well as the reasons and mechanisms of their operation, particularly in the reflective space experienced in the context of university students aged between 19-25.

I qualify as taboo all of those actions, concepts, objects, bodies or words which must not be done, spoken, felt, known or touched while in fact all of them could be done, spoken, felt, recognised or touched. In other words, what I am offering is

a brief review of the taboos that are alive in and around us today.

As for what can be learned from all of this? For instance, we can learn how some of our prejudices are developed, what sort of mechanisms shape them and how they can be altered. We can learn how one can formulate questions and answers in the context of social or personal events which many people regard with fear or concern. And we can also learn how to champion and represent ourselves or how to get on better in the world.

„...akik elárulták az irracionális számok létezésének titkát, mind egy szálig elpusztultak egy hajótörésben. Az alaktalannak és a kimondhatatlannak rejtve kell maradnia, akik pedig fellebbentik a fátylat, halálnak fiai...” (Proklosz)

Bevezetés

Tanulmányom témája egy olyan társadalmi jelenség, kommunikatív állapot vizsgálata, amelynek definiálása, értelmezése, működése ambivalens és nehezen érhető tetten a mindennapi kommunikációban, ugyanakkor társadalmi kódrendszerünknek szinte axiomatikus módon része: a modern kori tabuk jelenléte, kialakulásuk, működésük okai és mechanizmusai, különösen a 19 és 25 év közötti egyetemisták körében. Értelmezésem (vázlatosan) bemutatja a társadalomtudományokban tabuval foglalkozó kutatók munkáit, és elsősorban a tabu fogalmának legújabb kori jelentésére, alkalmazására koncentrálna, mindenekelőtt arra, hogy a különböző – a rendkívül széles tipológiarendszerekből csak néhányra szűkített – tabufajták hogyan vannak jelen és milyen szerepet játszanak életünkben. A tabu kétségtelenül inter- és multidiszciplináris téma, szinte nincs olyan társadalomtudomány, amelynek ne lenne hozzászólása, ne szeretné a saját definíciós keretébe beilleszteni a fogalmat, értelmezni annak működését. Írásomnak viszont nem célja, hogy felsorolja az összes tabutipológiát, amelyek valamilyen összefüggésben megjelennek/megjelenhetnek a mai magyar társadalomban, hiszen nem a tabu fogalomtörténeti szerepére koncentrálna, hanem elsősorban azon tabuk kommunikációs aspektusaira, amelyek

az itt ismertetett kutatásban hangsúlyt kapnak. Ezekhez elméletileg közelítve, értelmezni kívánom a tabu jelenlegi társadalmi-közösségi funkcióját és jelentőségét a mindennapi kommunikációban, valamint működési mechanizmusának társadalmi/közösségi szabályszerűségeire összpontosítok. Az alábbiakban arra is választ keresek, hogyan van jelen ez – a különböző diszciplínákban részletesen elemzett – állapot a mai magyar társadalomban, a társas interakciók egy tipikus hányadában, s milyen módon alakult át a jelentése és jelentősége napjainkban.

Írásom elméleti fejezet egy kutatás során részletesebben vizsgált közösség tagjainak reflexióihoz, vagyis azon 19–25 év közötti egyetemi hallgatók köréhez, akik az elmúlt öt évben az általam tartott és moderált kurzus résztvevői voltak.¹ A vizsgálat elemzési területe az órai interaktivitás, a releváns szakirodalom megismerésén és moderált átbeszélésén túl a 20. század és legújabb kor műalkotásainak, valamint különböző multimédiás produktumoknak, performanszoknak, fotóknak megismerése és – kifejezetten nem esztétikai tartalmú, hanem az esetleges tabutémák felismerését támogató – elemzése. A cél ezzel az volt, hogy megvizsgáljam, vannak-e számukra tabuizált témák, és amennyiben igen, milyen hatással vannak a tabuk felismerésére és/vagy megdöntésére, saját használatára vagy fogalomváltozásainak követésére. Egyik hipotézisem az volt, hogy a művészeti alkotások, ábrázolások, plakátok, képek, performanszok alkalmasak a létező tabuk felszínre hozására, elmozdítják a bebetonozott tabukat. Vagyis azt vizsgáltam, hogy az implicit közös tudás, amely gyakran ki nem mondott feltevéseken alapul, hogyan alakul át explicitté egy konkrét tabu esetében, hogyan formálódik nyilvánosan feldolgozhatóvá, szélesebb társadalmi közösségben megmutathatóvá, vállalhatóvá; esetleg szokássá és mindenki által időszakosan konszenzusosnak tekintett viselkedésformává, elfogadott társadalmi tényezővé.

Választ kerestem arra, hogy a kialakult vagy meglévő tabuk megítélésében, értelmezésében és használatában a szóban meghatározott tabunak – vagy épp nem tabunak – definiált társadalmi jelenségnek (mint például az erőszak, a testiség, az

öregség vagy a melegség ábrázolásának) dekodolása megváltozik-e és hogyan azáltal, hogy a műalkotások segítségével vizualizáljuk, avagy változik-e ahhoz képest, ahogy a valóságban, tehát a műalkotásoktól elkülönített hétköznapi életben látjuk. További állításom, hogy a művészek és alkotásaik nemcsak arra hívhatják fel a figyelmet, illetve adhatnak választ, hogy melyek az adott társadalom tabui, hanem általuk előmozdítható a tabu alatt álló témák nyilvános tárgyalása, amivel megkönnyíthetik az elhalt diskurzusok folytatását – mint például az idegengyűlölet, erőszak, társadalmi traumák és problémák –, továbbá értelmezhetővé teszik az előítéletes magatartásformák kialakulásának, létezésének okait. A műalkotások leginkább reflektívek a tabukkal kapcsolatos ábrázolásaikkal összefüggésben, vagyis már létező tabukat implementálnak. S jóllehet alkalmasak lennének arra, hogy tabuként jelenítsenek meg addig nem realizált társadalmi képleteket, ezzel az inverz teremtő jelleggel mégsem találkozhatunk a művészet története során.

Társadalmi szinten ma már nehéz klasszikus értelemben vett tabukat² találni, miközben a történelem folyamán a különböző társadalmi formációkban (csoportokban, rétegekben, vallásokban, szubkultúra-közösségekben, lokalitásokban stb.) a tabuk társadalmi szinten voltak meghatározottak és ismertek is. Generációkon keresztül öröklődtek – egyfajta normatív hagyományként –, és különböző legitim intézményrendszereken keresztül interiorizálódtak: például egyház, vallás, oktatás, mesék, a mindenkori népi pszichológia, vagy a legújabb korban a tömegkommunikáció intézménye révén. Ezeket a csatornákon vált mindenki számára egyértelművé, hogy az adott közösségben, társadalomban mi tekinthető tabunak. Ez az „egyértelműség” a 17–18. században a polgári társadalom kialakulásával, a protestantizmus terjedésével kezdett megváltozni. A 20. században, főleg a második világháborút követően Európában, Magyarországon pedig leginkább a rendszerváltozás után átalakult – fellazott – az a korábban tapasztalt taburendszer, amely egy adott társadalmi formációra és ennek révén vagy hatására az egész társadalomra érvényes volt. Ez az elgondolás azt feltételezi, hogy mikroközösségekben, szubkultúrákban, családokon belül viszont egészen más viszonyulási formák, magatartásminták találhatók ugyanazon viselkedésmódot, szokást, normát, tilalmat illetően. Az egyén és kisközösségek

1 A BME Szociológia és Kommunikáció tanszék kurzusának címe: *Kommunikációs elemzések: a titok és tabu működésének társadalmi mechanizmusai*. A tárgy féléves, a kurzuson részt vevő hallgatók összlétszáma 164 fő. A hallgatók 90% azzal a tapasztalattal és véleménnyel kezdte el a kurzust, hogy ma már jellemzően nem léteznek tabuk sem az ő életükben, sem a szűken értelmezett társadalmi közegekben.

2 A klasszikus tabukat a következő fejezetben tárgyalom részletesebben.

szintjén megélt, de sokszor némán – megbeszélések, nyílt mintakövetések nélkül – interiorizált tabuk és az ezzel párhuzamos aktív viselkedési mechanizmusok olyan helyzetet teremthetnek, amelyben a társadalmi-kulturális-tudományos diskurzusokban elinduló folyamatok megrekedhetnek, mert nincs a tabuk terhe alól érdemben „felszabadított” és beszélgetésre nyitott befogadó közegük, avagy nincs közvetlen visszahatásuk, kontrolljuk a kommunikáció rétegzett szinterein.

Alábbi megközelitésem először definiálja, változatok bemutatásával megfogalmazza a tabu és tabuizálás aktuális fogalmát – a tudományban már korábban tárgyalt definíciókat is ide értve –, ennél fogva minél pontosabban igyekszik meghatározni kialakulásának folyamatát, működésének szabályszerűségeit. Mint az kiderül az alábbiakból, 1989-től kezdve a nyilvánosság határai (intézményes, szemléleti, interakciós tereket tekintve is) érezhetően módosultak. Témává válhatott sok, korábban tiltott társadalmi jelenség, probléma, esemény: 1956 mint történeti problematika, a szegénység, a homoszexualitás, a holokauszt ténye stb. Általánosságok szintjén, e fogalmak létének és funkcionyerésének terén elindulhatott a szabadabb gondolkodás, párbeszéd és olyan témák közösségi szintű legalizálása, amelyeket a hatalmi struktúrákból, hivatalos állami ideológiából fakadóan korábban közmegegyezéssel elhallgattak, és amelyeket sokszor a családon belül sem lehetett megbeszélni. Ezek a fogalmi legitimációk és értelmezési határmódosítások nem biztosítottak és ma sem biztosítanak teljes játékteret a nyilvános diskurzushoz. Előjáróban egy példát említek: ahhoz, hogy a holokausztról szélesebb társadalmi diskurzus formálódjon, a társadalomban ki kellett volna alakítani egy nyitottabb kommunikációs bázissal rendelkező emlékezetpolitikát, amely alaposabb ismeretet biztosíthatott volna a népiattal, a holokauszttal kapcsolatban. Az ELTE pszichológiai kutatása szerint (Kovács 2012:182) a családok kétharmadában soha nem beszélnek a holokausztról vagy a kommunizmusról, sőt a holokauszttagadás, a történetek relativizálása és trivializálása tovább taszítja a témát és az erről folyó közös gondolkodást a „néma ügyek” csoportjába. Hagyományos – azaz teljes – tabuizálásról nem beszélhetünk, de tapasztalható, hogy a legtöbb embert a téma említése még mindig kényelmetlenül érinti, elfordulásra, témaváltásra készteti, vagy ellenkezőleg: szándékolt tabudöntésre vállalkozik, ha a közfelfogás képzetét egyéníti, átéli és kivetíti.

A közgondolkodási és korosztályi értelmezési mező leképezéséhez elsősorban azok körében kutattam, ahol stabilan tartja magát az a preconcepció, hogy ma már nem léteznek tabuk: a 19–25 év közötti egyetemista hallgatók körében. Tapasztalatom szerint ebben a társadalmi csoportban – noha immár rendelkezésre állnak azok az eszközök, amelyek segítségével feloldhatják, megbeszélhetik, értelmezhetik a tabunak vélt eseményeket, cselekvéseket, dolgokat, elérhető forráskutatások, adatbázisok, kiállítások, szakkönyvek és levéltári anyagok vagy memoárok egyaránt – több olyan tabu is aktív, amelyek a rendszerváltás és az internet használatának elterjedése előtt is jelen voltak a társadalomban. Azaz nem egyértelműen a jelenkor képzetét alakították ki őket, hanem kulturális, morális, mentális örökség formájában vették-vehették át, s a jelen körülményei inkább csak ráerősítettek ezekre. Fontossá válik – és a kutatás perspektívái szempontjából is lényeges kérdés marad –, miként öröklődnek, alakulnak át, közvetítődnek, rendeződnek, csoportosulnak, osztódnak vagy kumulálódnak ezek a tabuk egy-egy másik korszakban és társas környezetben... Ennek – az írásomon messzire túlívelő – kérdéskörnek érdemi kibontása azonban már nem vállalása, nem része az alábbi kutatói összegzésnek.

A „tabu” kifejezés jelentése és jelenléte a társadalomtudományokban, mindennapokban

A „tabu” kifejezés elméleti és tudományos megközelítése a társadalomtudományokban

A tabufogalom kvintesszenciája a különböző tudományágakban – elsősorban a szociológiában, pszichológiában, antropológiában, nyelvészetben – az, hogy a tabuk rendszerint olyasmire vonatkoznak, amit tilos megtenni, kimondani, érezni, tudni és érinteni, miközben megtehető, kimondható, érezhető, felismerhető és megérinthehető volna. A tabuk határokat jelölnek ki a cselekvés, a beszéd és a gondolkodás számára (Kraft 2004:10), vagyis kerülendő bizonyos tárgyi vagy szellemi dolgok, intézmények, témák és összefüggések érintése vagy bármilyen ezekre irányuló cselekvés.

Nyilvánvaló, hogy a tabu kifejezés ma használt jelentéseinek kevés közül van a tonga nyelv eredeti tabufogalmához (ez az ausztrónéz nyelvcsaládba tartozó tongai nyelvjárásban egyfajta szóbeli törvénykódexet jelentett, amelyet a mitikus erőbe ve-

tett hit, rituálisan szabályozott cselekvés miatt tartottak be). A legtöbben, akik használják a fogalmat, talán ismerik tongva nyelvű alapjelentését, illetve azt a jelentéskört, amely az európai nyelvekben a tilalommal védett fogalmak révén még hozzátapadt. Az *Encyclopedia Britannica* az alábbi jelentést adja meg elsőként: a tabu „valami megérintésének, kimondásának vagy megtételének tilalma, valamely természetfeletti erőből származó azonnali megtorlástól való félelem miatt”. Írásomban olyan tabu-fogalom-értelmezés szükséges, amely az ugyanitt (*Encyclopedia Britannica*) említett második alapjelentést követi: a tabu „a társadalmi szokás által megkövetelt vagy védekező lépésként előírt tiltás”. Ez alapján a tabuk a modern társadalomban a társadalmi kódrendszer azon részét alkotják, amelyek meghatározzák a nemkívánatos cselekedeteket és viselkedésmódokat (Zollner 1997:25-26), megszabják, mi az, amiről az ember nem beszélhet, vagy amiről csupán meghatározott módon kommunikálhat.

A tabu kifejezésen tehát tettekre vonatkozó negatív előírásokat is értünk (mi az, amit az ember nem tesz), valamint anti-témákat (amiről nem beszél), és olyan témákat, amelyek bizonyos nyelvi etikettet kívánnak meg (amiről csak bizonyos módon beszél).

Antropológia, pszichológia, szociológia

A tabu konstruálódását eredetileg az antropológia és a szociológia tárta fel. A 19. század végéig úgy vélték, hogy a tabu csupán a természeti népekhez köthető. Boglár Lajos szerint (2005:9) az antropológiai monográfiák mind azonos felépítésűek: a létfenntartási módszerektől a rokonsági rendszereken át a vallási képzetekig a kultúra és a társadalom alapvető összetevőit követik. Edmund Leach – kissé elnagyolt – megállapítása szerint (1996:13) az antropológiai elmélet tetemes részének fő kérdése az, hogy a tabu fókuszpontjában miért éppen az ott lévő dolgok állnak, és hogyan válnak a tabuk/tiltások ésszerűvé.

A pszichológiában a neurózis okát kutatva Freud (1990) ismerte föl, hogy a primitív népek lelkiülete nagyban hasonlít a neurózisos beteg gondolatvilágához – ugyanis mindkettőben a tiltások által kiváltott félelmek, szorongások munkálkodnak, s ezek jellemzik a tabut is. Freud úgy véli, hogy amennyiben valaki megérinti vagy megsérti a tabut, maga is azzá válik, tehát kerülendő lesz a többi ember számára. Kutatásai rámutattak: a tabu egy-egy

társadalomban olyan erősen él, hogy eszménnyé, hagyománnyá válik.

Eliade az *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok* című könyvében (2005:15) rémregénynek nevezte a *Totem és tabut*. Írásában arra hivatkozik, hogy a freudi állítások olyan, nem megalapozott feltételezésekre épülnek, amelyekre már a kortárs etnológusok is figyelmeztetően reagáltak. Már Frazer felhívta a figyelmet *Az Aranyágban* (magyarul 1993) arra, hogy nem minden vizsgált nép ment át a totemikus szakaszon, így irreális a totemisten szertartásos megőlése. Freud azt tartja, hogy Isten nem más, mint a szublimált fizikai apa, ezért a totemikus áldozatban magát az Istent ölik meg és áldozzák fel. Az apa-isten leszúrása az emberiség eredeti bűne.

Freud a *Totem és tabu* bevezető részében a wundti fogalom meghatározására hivatkozik, mely szerint:

„a tabu a primitív népek démonikus hatalmában való hitének kifejezése, és az erejüktől való félelem megnyilvánulása. A tabu az emberiség legrégibb íratlan törvénykönyve” (Wundt 1906:308).

Sőt Wundt továbbmegy, hiszen a tabu fogalmát időben mindenféle istenség és istenkép kialakulása és mindenfajta vallásosság megjelenése elé helyezi. Ez Freud szerint nem más, mint a tárgyiasult félelem.

Freud (1913) úgy értelmezi a tabut, mint a legerősebb tudatalatti vágyak beteljesítése elleni tudatos tiltást, a lelkiismeret talán legkorábbi formáját. Minden tabunak archaikus gyökerei vannak; nem mások, mint erősen kívánatos cselekedetek formális tiltásai, melyeket a primitív népek számtalan generációjára kényszerítettek rá. A tabuknak való engedelmesség nagyon hasonlít arra, ahogyan a gyermek engedelmeskedik apjának, és vágyik lázadni ellene, ugyanakkor lehetséges nagyon ambivalens viszonyunk a tabukhoz: mit sem szeretnénk jobban, mint megtörni/megsérteni őket, ugyanakkor félünk is megtenni.

Freud szerint a tabu legfontosabb funkciója az, hogy kereteket biztosítson, határokat húzzon meg. Minden tabu határt von megengedett és tiltott, Isten és ember, szent és profán, érinthető és érinthetetlen, élő és élettelen, generációk, nemek, valamint megengedett és tiltott ételek között. A tabu – a határvonal – hogy némi teret a képzeletnek: az arról szóló fantáziáknak, hogy képesek volnánk megtenni a tiltott dolgot. Az elképzelt tabusértés minden vágy kielégülésének fontos eleme. Azokban a történetekben, amelyeket a páciensek az első pszichotikus összeomlásuk élményéről elmondanak, maka-

csul visszatér ugyanaz az elem: egy határ átlépése. De honnan származik ez a határ? És mi történik, ha valaki átlépi?

Freud szerint az első határvonal, mellyel szembeáljuk magunkat, az ego és a nem-ego közötti. A pszichoanalitikus tradícióban számos olyan elmélet létezik, amely az egót mint mind kívülről, mind belülről érkező stimulusok/ingerek közötti választóvonalat írja le. Freud szerint a trauma oka nagyfokú ingerlés, amely áttöri az ego védővonalát. A depressziót „nyílt sebként”, a „pszichikai szférán tatóngó részként” jellemzi, „belső vérzésként”, amely kiűri az egót.

Freud elmélete, amely szerint minden tabu alapmodellje az érinthetetlenségi tabu vagy érintési tilalom, alkalmazható az erőszakról és a perverzióról szóló invazív beszámolóokra is. Viszonyunk a saját egónkhoz és határaihoz kettős természetű. Egyrészt küzdünk azért, hogy megőrizzük az egónkat mint az autonómia eszközét, saját életünk aktív hajtóerejét, az autonóm és etikus cselekedetek központját. Másrészt viszont vágyhatunk arra, hogy áthágjuk az ego határait, melyeket egy más, szabadabb létezés gátjainak tekintünk, hogy valamiképp túllépjünk az egón. Az ego feloldódásának élményét megtapasztalhatjuk például az álmainkban, valamilyen stimuláló szert alkalmazva, a moziban, a természet szépségeit élvezve, esetleg valamilyen eksztatikus vallásos vagy szexuális élmény révén. Ha azonban túl messzire távolodunk az ego határaitól, például a drogos tapasztalatokba, az már erőszakhoz, gyilkossághoz, káoszhoz és az egyén széthullásához vezethet.

Frank Byron Jevons, a Durhami Egyetem tanára, a *Bevezetés a vallások történetébe* című munkájában többször utalt az erkölcs/tabu kapcsolat fontosságára: vajon a tabuk létezésének köszönhető az erkölcs kialakulása vagy fordítva; a tabunak előfeltétele volt valamiféle korai erkölcsi érzék, társadalmi kötelezettségérzet léte?

„A tabu lényege az, hogy a priori, azaz hogy tapasztalati ellenőrzés nélkül nyilvánít bizonyos dolgokat veszélyesnek. E dolgok valójában bizonyos értelemben veszélytelenek voltak, a veszélyes voltukba vetett hit pedig irracionális. Mégis, ha ez a hit nem létezett volna, akkor ma nem léteznék erkölcs, következésképpen nem létezne civilizáció sem” (Jevons 1897:348, *saját fordítás*).

Úgy tűnik tehát, hogy az erkölcsi élet két oldala – a társadalmi kötelezettségérzet, valamint a jó és rossz meghatározása – közül Frazer az előbbi

tekinti olyannak, amely már magát a létezését is a tabu intézményének köszönheti. Nem mondja ki szó szerint, hogy a köteletségérzetet kifejezetten a (szerinte irracionális és nem morális) tabu teremtette meg, ám azt kijelenti, hogy csupán az által a védelem által maradt életben és volt képes növekedni, amelyet a tabu biztosított számára, s hogy a tabu nélkül ma nem létezne erkölcs.

Frazer úgy gondolta, hogy a mágiának két oldala van: a varázslat (pozitív) és a tabu (negatív). „Úgy találta, hogy a korai mágia nem ismerte a természetfelettit, így tehát a mágia követői hisznek a természet rendjében és változatlanágában, akárcsak a természettudományok korabeli képviselői. Ezért aztán mindkét esetben az ember az, aki képes megismerni, kiismerni a természet rendjét, s képes ennek megfelelően cselekedni. Így tehát kezében tartja a világegyetem működését, vagy legalábbis beleszólási lehetősége van – mágikus vagy tudományos manipuláció által” (Kisdi 2012:70). Malinowski – akire Frazer munkái nagy hatással voltak – antropológiai megközelítését biológiai és pszichológiai irányultságú funkcionális jellemezte. „Malinowski elmélete egyértelműen az embert helyezi a középpontba mint a társadalmi jelenségek kiindulópontját, ezért a funkcionálismust is úgy értelmezte, mint az egyéni szükségletek átalakulását másodlagos társadalmi szükségletekké” (Bohannon – Glazer 2006:378). Természetesen foglalkozik az incesztus tabu kérdésével – ahogy tette azt később Edmund Leach, Claude Lévi-Strauss, Herbert Spencer, Lewis Henry Morgan, Émile Durkheim, Marcel Mauss, Leslie A. White, Bodrogi Tibor, Faragó Tamás, Morvay Judit, Örsi Julianna, Sárkány Mihály stb. –, amelynek alapjait ekképp írja le a *Balomában* a Trobriand-szigeti gyerekeket kutatva: „...Az a gyermeket, aki megszokta, hogy a legtöbb szeszélyébe vagy vágyába alig vagy egyáltalán nem szólnak bele, komoly sokk éri, amikor váratlanul nyersen bánnak vele, szigorúan megszidják és megbüntetik, ha barátsággal, érzellemmel, vagy akár játékosan közeledik ahhoz a másik emberhez, aki állandóan ott van ugyanabban a háztartásban” (Malinowski 1972:239). Szerinte a legszigorúbb tabu a fivér-nővér kapcsolatra vonatkozott, ám a nővérek közötti szexuális kapcsolattal megengedőbb volt a közösség. A tabukat három csoportba sorolja:

- igazi tabuk természetfölötti szankcióval;
- világos tilalmak természetfölötti szankciók nélkül;

- olyan cselekedetek tilalma, amelyeket szegyenletes, undorító vagy veszedelmes voltuk miatt nem szabad elvégezni.

Életünk során mindössze arról a társadalmi érintkezésről van tudomásunk, amely közvetlen hatást gyakorol akár az erkölcsi érzékre, akár az erkölcsi törvényekre. Az emberekben kialakult kötelezettségtudatot (már amennyiben eltekintünk az olyan ösztönöktől, mint az együttérzés vagy az anyai szeretet) a társadalmi viszonyok szükségszerűségei határozzák meg. Maga a tény, hogy alkalmazkodnunk kell embertársainkhoz, illetve az, hogy milyen mértékben kell alkalmazkodnunk hozzájuk, olyasmí, amit a tapasztalat tanít meg nekünk. A Warren – Brandeis tanulmány szerint az ember jogainak gyűjteménye kezdetben két fő elemből állt: az élethez való jog (amely megvédte a bántalmazás különféle formáitól), valamint a tulajdonhoz való jog (Warren – Brandeis 2005). E két jogot szerintük részben az egyes ember saját jogaira vonatkozó percepciója támasztotta alá, részben pedig az a meggyőződés, hogy saját jogait csupán azáltal biztosíthatja, hogy elismeri a mások jogait. Innen vezethetők le például az olyan szabályok, mint a „ne ölj!” a „ne lopj!”, vagy a „ne kívánd felebarátod feleségét!”.

Crawford H. Toy (1899) amerikai teológiaprofesszor szerint a korai társadalmakban hasonlóképp, a kötelezettséget egy istennel szemben a vele való társadalmi kapcsolatok határozták meg. Ha például úgy vélték, hogy az isten egy bizonyos állapotban, fában, ligetben vagy sziklában lakozik, az ember számára a józan ész azt tanácsolta, hogy óvatosan bánjon ezekkel a dolgokkal. Ha kunyhót építettek az istenség vagy tárgy számára, amelyben hitük szerint lakozott, és kiválasztottak valakit az őrzésére, a kunyhót és az őrt ugyanúgy tisztelet illette meg, mint az istenséget. Ha egy vezetőt istennek tekintettek, személye és minden tulajdona is megszentelt volt. Ha egy istenség úgy döntött, hogy betegség, halál, születés képében manifesztálódik, az ezekhez kapcsolódó tárgyakat is úgy kellett kezelni, mint magát az istenséget, tehát nem volt szabad könnyelműen megérinteni őket. Minden ilyen szabály az istennel szembeni kötelezettségből eredt, akiről tudvalévő, hogy nem számít, mi módon, de fennhatóságot gyakorol bizonyos dolgok felett.

Itt tehát a szabályozásoknak kétféle rendszerét találjuk, amelyek eltérően fejlődtek ki, és könnyen összeütközésbe kerülhettek egymással: a beteg ember iránt érzett szánalom például ütközhetett azzal a tabuval, amely tiltotta a betegek érintését. Az ilyen

helyzetekben az a felfogás érvényesült, amelyik az adott pillanatban erősebb volt. A kapzsiság vagy a félelem felülkerekedhetett a tulajdonjogokon: ha egy vezető a kezével vagy a lándzsájával megérintett egy hajót, és a magáénak nyilvánította, az eredeti tulajdonosnak bele kellett nyugodnia. Ebben az esetben a vezető egyszerűen lopásra használta a hatalmát, az áldozat pedig túlságosan félt a vélt vagy valós következményektől, semhogy ellenálljon.

Jevons szerint a tabu lényegét tekintve elsősorban nem morális jelenség volt. Gyakorlati működése közben inkább volt immorális, mivel a kötelesek rangjára emelt olyan cselekedeteket, amelyek összeegyeztethetetlenek az emberi ösztönnel. Innen eredhet a tabu és az erkölcs közötti elméleti konfliktus. Egyik monográfiájában azt írja:

„Ahol a tabu működését valami magyarázatot nem igénylő, végső tényként fogadják el, ott nem lehet lépéseket tenni a racionalizáció felé, és a fejlődés lehetetlen. Ám amint egy tabut beemelnek a vallásba, a jellege megváltozik; többé már nem valami önkényes tény, hanem valamely isteni lény parancsává válik, akinek jó oka van arra, hogy engedelmességet követeljen a parancsainak” (Jevons 1897:726., *saját fordítás*).

Jevons szerint tehát a vallás emeli be a tabut az értelem birodalmába, és teszi lehetővé racionalizációját. Mint állítja, azokat a tabukat, amelyeket nem fogad be a vallás, a közösség mellőzi, így az irracionális korlátozások fokozatosan kikopnak a mindennapi életből.

Durkheim a tabut szintén a valláshoz köti: azoknak a speciális rítusoknak a megnevezésére alkalmazza, amelyek nem előírják a híveknak, hogy „bizonyos hatékony cselekvéseket végezzenek, hanem megtiltatnak bizonyos cselekvésmódokat” (Durkheim 2003:277).

Durkheim ontológiája szerint a társadalmi élet valahol az abszolút rend és az abszolút káosz között helyezkedik el, de sem a rend, sem a káosz nem képes tartósan egyeduralomra jutni. A rítus az a kollektív szimbolikus ceremoniális forma, amelynek segítségével a közösség rendet teremt a káoszból, és az értékek konstrukciója során nemcsak kifejezi érdekeit, igényeit és vágyait, de saját magát is felismeri bennük, és morálisan azonosul is velük.

A tabufogalmat Durkheim erősen problematikusnak tartja; inkább a „tiltás” fogalomhasználatot javasolja. Duális felfogása szerint minden kultusznak kettős arca van: negatív és pozitív. A szent és a profán lények között nincs folytonosság, egymás-

tól külön állnak. A rítusok célja, hogy ezt a lényegi különállást, nemkívánatos keveredést és közeledést megakadályozzák, vagyis negatív aktusokat írnak elő. Innen az elnevezés is: negatív kultusz. A rítusok ugyanis nem azt írják elő a híveknek, hogy milyen cselekvéseket végezzenek, hanem bizonyos cselekvéseket megtiltanak, tehát a tiltás tabu formáját ölti.

Némedi Dénes Durkheimről írt könyvében (Némedi 2006) állítja, hogy a mágia kérdése Durkheim számára szintén problematikus volt.

„A mágia – mint ezt természetesen ő is leszögezte, s mint ezt Hubert és Mauss nagy tanulmányából [1904] tudni lehetett – szintén a szent/profán dichotómiával dolgozik. Hubert és Mauss a mágia elemzése kapcsán bevezetett egy újabb, a szent/profán dichotómiával párhuzamosan használt dichotómiát: a nyilvános és magán dichotómiáját. Ezek szerint mágikusnak a szent dolgokkal kapcsolatos magángyakorlatok és -hiedelmek tekinthetők, míg a vallási gyakorlatok nyilvánosak. Durkheim a mágia és a vallás elhatárolása kapcsán a nyilvános/magán dichotomizálást nem tartotta meg, helyette egyszerűbbet vezetett be: a vallás esetében a közös hiedelmek és gyakorlatok révén a hívők társadalmat, egyházat alkotnak, míg a mágikus hiedelmek és gyakorlatok, bár elterjedtek lehetnek, nem szolgálnak társadalom-, azaz egyházképződés alapjául. Durkheim a döntő különbséget abban látta, hogy míg a vallási tilalmak a szent fogalmával kapcsolatosak, a mágikusak azoknak a dolgoknak az elkerülését írják elő, amelyeket veszedelmes tulajdonságaik miatt nem szabad a többivel összekeverni. A vallási tilalmak megszegésének, a szentségtörésnek szankcionálása megkívánja az emberi közreműködést, a hívők közösségének közbelépését; a mágikus tilalmak megszegése ezzel szemben a hívők szerint automatikusan, fizikai szükségszerűséggel vonja maga után a baljós következményeket. A mágia által felvetett nehézségektől tehát Durkheim nem tudott megszabadulni. Az egyház/mágia ellentéte nyilvánvalóan a Durkheim e kései munkájában is meghatározó társadalom/egyén ellentétet reprodukálta” (Némedi 2006:144).

Durkheim szerint az érintési tilalmak az elsődleges tabuk, a többi csak ezek sajátosság változata. Azon az elven alapulnak, hogy a profán nem érintheti meg a szentet. Ilyen intim érintés lehet bizonyos ételeké a profánok számára, a szent dolgok nézése, a beszéd (valami kiárad belőlük), valamint

fontos körülmény az idő is: a szent és a profán cselekedet nem eshet azonos időpontra.

Max Weber a megértő szociológia alapvonalai-ban szintén foglalkozott a tabu-normák szociológiai jelentőségével (1976:135). Weber a tabukkal garantált etikai rendszer létrejöttét magyarázza. Szerinte a különböző kultúrákban a tabuk a társadalmi és gazdasági érdekeket biztosították (például erdő- és vadvédelem, a fogyasztás korlátozása, tulajdonvédelem); tehát racionális okokat, indokokat támaszthatnak alá és tehetnek elfogadhatóvá. A vallások szolgálatába állított tabuk biztosítják az etikai rendszert, még ha gyakran irracionálisnak tűnnek is (pl. étkezési tilalmak, házassági tilalmak).

Mary Douglas úgy gondolta (2003:330), hogy a 19. század antropológusai nem értették és értelmezték egész helyesen a tabu lényegét, hiszen Robertson Smith, Frazer (majd később még Edmund Leach vagy Lévi-Strauss is) a „racionális” reakciókat szembeállította az „abnormálisra”, „nemtermészetesre”, „szentre” adott reakciókkal. Douglas szerint a tabureakciót csak úgy lehet elfogadni, ha racionális alapon közelítünk a mítoszalkotás és a tabu kölcsönhatásához. Ennek részleteiből ismertetése azért fontos, mert megkérdőjelezi azt a tabuval kapcsolatos általános megállapítást, hogy kialakulása megalapozatlan és ésszerűtlen.

„Helyénvalóbb elismerni, hogy a mítoszban felfedezett szörnyszülött lények teljesen racionális analitikus és szintetizáló eljárások termékei, az iszonyatot elutasító tabuviselkedés pedig a jelentésalkotó folyamat része a mindennapi gyakorlati életben” (Douglas u.o. 331.).

Ezt a gondolati struktúrát következetesen vezeti végig a *Purity and Danger* című munkájában, amikor a zsidó étkezési tabuk kialakulásának racionális folyamatát elemzi a tisztátalanság és a szennyeződés dichotómiáján keresztül (Douglas 1966). Douglas szerint az egész mögött a szentség fogalma húzódik meg. A zsidók szerint Isten áldása minden jó, az áldás megvonása pedig minden veszély forrása. Az áldás olyan rendet teremt, amelyben az ember prosperál (pl. asszonyok, nyájak és földek termékenysége), az átok viszont terméketlenséget, betegségeket, pusztulást és zűrzavart zúdít az ember fejére. Ha tehát az ember alkalmazkodik a szentség követelményeihez, jó élete lesz, ha megsérti őket, szenvedni fog és elpusztul.

A héberek szentségfogalma több elemből tevődik össze:

– fizikai tökéletesség:

- mindenféle testi hiba, fogyatékoság, betegség, valamint a halállal való érintkezés kizáró ok, vagy megtisztulási rituálét igényel (ezt írja le Mózes könyve, amikor a templomba beengedhető áldozati állatokra, az imádkozó hívekre, illetve a papi rend tagjaira vonatkozó előírásokat részletezi);
- ugyanezek az előírások vonatkoznak a katonai táborokra is, mert a hadsereg sem győzhet, ha elveszíti a szentség állapotát. Valamint „a táborokon kívülre van száműzve minden olyan természetes funkció, ami testi hulladékot termel”;³
- ugyancsak része a társadalmi értelemben vett teljesség (egészség, befejezettség):
 - ne legyen a katonai táborban olyan ember, akinek félbemaradt a vállalkozása – például szőlőskertet ültetett, de még nem szüretelt belőle, eljegyzett egy nőt, de még nem vette el stb.;
- ide tartozik még a fajok és kategóriák szétválasztása: ami szétválasztanivaló, azt nem szabad összekeverni:
 - különösen visszataszító például minden hibrid és más fajtakeresztés;
- társadalmi értelemben is igaz, hogy a rend és a határvonalak feltételei a szentség állapotának (emiatt tiltott például a vérfertőzés és a házasságtörés, valamint az állatokkal folytatott szexuális aktus – mert határvonalakat lép át);
- ugyancsak kell a szentséghez a cselekedetek tisztasága, mindenféle kétszínűség elkerülése, azaz ne legyen eltérés aközött, amit gondolunk, és amit mondunk vagy teszünk.

Mindezek után könnyebb megmagyarázni a tisztátalan állatokra vonatkozó tabukat:

1. a zsidók pásztorkodtak, a lábasjóságok nyújtották a megélhetésüket;
2. állataik, az isteni rend részeként, szintén élvezték Isten áldását, s a pásztorok feladata volt az áldások megvédelmezése;
3. tenyésztett állataik jelentették a tökéletességet, és bár pásztorkodó nép számára a vadászat megvetendő, a saját állataikhoz hasonló

3 Mózes V. könyve 23,12-13: „Legyen a táboron kívül egy hely, ahová félremegy. Legyen a fölszerelésed között is, hogy amikor kinn leülsz, gödröt áshass vele, és betakarhasd, ami elment tőled”.

(hasított patájú és kérődző) vadkecskéket, vadjuhokat, antilopot nem tekintették tisztátalannak;

4. a törvények azonban minden olyan állatot, amelyre nem áll egyszerre mindkét kritérium, már elvetettek (például a teve nem hasított patájú, bár kérődző, a disznó meg nem kérődző – tehát nem illenek bele a jól körülhatárolt tiszta típusba);
5. a világ többi állatát illetően a Teremtés könyve logikáját követték, amelyben három nagy típus különül el: a vizek, a levegő és a szárazföld állatai. Minden közegnek megvan a maga jellemző mozgási módja – és minden állat tiszta, amelyik ennek megfelel, illetve jól beleillik a kategóriájába. Az étkezési és érintési tabuk azért váltak ennyire központi jelentőségűvé, mert így a zsidók a mindennapi életükben naponta többször (minden étkezéskor, illetve ha tisztátalannak minősülő állatfaj képviselőjével találkoztak) kénytelenek voltak a szentségre, az isteni tisztaságra, tökéletességre és teljességre gondolni.

Már Weber is jelezte a racionalitás és a tabuk közötti lehetséges kapcsolatot, de Douglas gondolatmenete ezután kifejezetten amellett érvel – igen meggyőzően –, hogy a tabuk kialakulása mögött igenis lehet és kell is racionális okokat, érveket keresnünk, s nem utalhatunk minden tabut egyetlen intéssel az irracionalitás világába.

Nyelvészet – nyelvi tabu

A különféle leírások alapján Frazer (1925, 1993:133-152) megkísérelte rendszerbe foglalni a tabu jelentését, s már igen korán felhívta a figyelmet arra, hogy nem csupán személyek, különböző cselekedetek és tárgyak tekinthetők tabunak, érinthetetlenek, hanem a megnevezéseik is. A primitív ember ugyanis nem tudott éles határt vonni a dolgok és a megnevezésük között. Úgy gondolta, hogy a személy-név és a vele megjelölt személy vagy dolog között a kapcsolat nemcsak egyszerre önkényes és ideális, hanem tényleges és lényeges viszony, mivel „olyannyira egyesíti a kettőt egymással, hogy egy emberen nevének keresztül éppoly könnyen lehet mágiát gyakorolni, mint haján, körmén vagy testének bármely részén keresztül” (u.o. 145). Tehát a tabuk egy olyan csoportja is elkülöníthető, amely meghatározott körülmények, cselekedetek megnevezését, a róluk folytatott beszé-

det tiltja, s ennek alapján a fogalmi megképződést is legátolja vagy keretek közé szorítja.

A nyelvi tabuk kutatása, tanulmányozása a 19.–20. század fordulóján elkezdődött, s később Wilhelm Havers a *Neuere Literatur zum Sprachtabu* (1946) című kitűnő összegző munkájában⁴ egy máig is használt és idézett helyettesítés-típológiát dolgozott ki, amely alapja minden nyelvi tabuval foglalkozó kutató munkájának. Havers az ősi indogermán nyelvből indult ki, amely szerinte már alkalmazta a nyelvi tabukat. A haversi helyettesítési típológia néhány fontos alaptípusa:

- eufemisztikus szennyeződések (pl. szókeresztezés);
- antifrázisok: az ellenkezőjét mondjuk annak, amit ki szeretnénk fejezni;
- átvétel tabuk: a beszédtabu kapcsán mindig igazolódik az a törvényszerűség, hogy ami anyanyelvi cenzúra alá esik, azt idegen nyelven megfontolás nélkül alkalmazzuk (pl. káromkodások).

A tabu lingviztikai kutatása leginkább a német szerzőket érdekli.⁵ Sigrid Luchtenbergnek, a

Duisburg-esseni Egyetem professzorának definíciója szerint a tabuk olyan objektumok, folyamatok vagy gondolatok, amelyeket különböző okokból tilos elgondolni, érinteni vagy megnevezni egy adott társadalomban. Ő dolgozta ki a „zéró-eufemizmus” mint nyelvi eszköz fogalmát is, ahol a leplezés nem bizonyos szavak helyettesítését, hanem teljes elhagyását jelenti, vagy ahol a szavakat három pont helyettesíti (Luchtenberg 1985).

Christel Balle tolmács és nyelvkuató szerint a nyelvi tabu elválaszthatatlan az eufemizmustól: „Ahol eufemizmusok vannak, ott tabuknak is lenniük kell – és vice versa. Az eufemizmusok jelentik az érem másik oldalát” (Balle 1990:177).

A nyelvi tabukkal alaposabban foglalkozó szerzők – például Patrick Meredith (1966), Michael Crombach (2001) vagy Ursula Reutner (2009) – szerint ugyancsak alapmű Stephen Ullmann *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning* című könyve. Ullmann szerint a nyelvi tabu nemcsak nyelvtörténeti szempontból fontos, hanem univerzális jelenség, amely a jelenlegi nyelvhasználatot is befolyásolja: „általános emberi hajlam, hogy elkerüljük a direkt utalást a kellemetlen témákra” (Ullmann 1962:266).

Az 1980–90-es években diskurzus- és társalgáselemzési keretbe helyezve vizsgálják a nyelvi tabut – vagyis azt, hogy milyen nyelvi eszközökkel beszélünk a tabutémákról. Hartmut Schröder, a Frankfurti Egyetem professzora rendszeresen publikálja nyelvi tabukkal kapcsolatos kutatásait, amelyek az eufemizmusra a nyelvi határok interkulturális ismertetésére, valamint a politikai eufemizmusra koncentrálnak.⁶

Az eufemizmus szemiotikai és retorikai aspektusairól és funkcióiról szintén egy német nyelvész Ursula Pieper (1991) publikált. A szerző azt vizsgálja, hogy milyen nyelvi eszközt alkalmazunk akkor, amikor beszélünk valamiről, miközben tudjuk, hogy nem lehet róla beszélni. Pieper azt magyarázza – a denotáció és a konnotáció tükrében –, hogy

6 2008: mit Matthias Rothe (Hg.) *Stil, Stilbruch, Tabu. Stilerfabrung nach der Rhetorik. Eine Bilanz.* (Semiotik der Kultur – Semiotics of Culture, Band 7). LIT-Verlag, Münster.

2005: mit Matthias Rothe (Hg.) *Körpertabus und Umgehungsstrategien.* Weidler Verlag, Berlin.

2002: mit Matthias Rothe (Hg.) *Ritualisierte Tabuwerletzungen, Lachkultur und das Karnevaleske.* Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main. Lásd még: https://www.xing.com/profile/Hartmut_Schroeder13 ; <http://www.empathieakademie.de/hartmut-schroeder/>

4 http://www.jstor.org/stable/40450784?seq=1#page_scan_tab_contents; (német és francia előzményekről is számos nyelvtörténeti kutatási forrástanulmány olvasható).

5 ellenpéldaként lásd: <http://www.szabad-part.hu/szam8/SJ-mitosz.html>; www.nytud.hu/dok/jel12/celok13.pdf; www.mnytud.arts.unideb.hu/szakedolgozat/1687/hegyi_k_1687.pdf; <http://www.matud.iif.hu/2009/09mar/03.htm>; továbbá „Bailey munkája mellett 18. században csupán John Ash (1724–1779) A New and Complete Dictionary [Új és teljes szótár] c. kétkötetes munkája (1775) tesz kísérletet az angol tabuszókincs feldolgozására. A legfontosabb, az angol nyelv sztenderdizációja és a lexicográfia további fejlődésére is döntő hatást gyakorló A dictionary of the English language [Az angol nyelv szótára] (1755) c. munka...”. Lásd in Cseresnyési László Tabuszavak az angol kultúrában és a lexicográfiában. www.mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/08szllex/07cseresnyesi_l.pdf és Cseresnyési László 2004 Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája. Tinta, Budapest; www.klimala.web.elte.hu/18/07BNagyMarianne.pdf; <https://books.google.hu/books?isbn=3110963310>; https://www.academia.edu/14444977/A_tabu_sz%C3%BClet%C3%A9se_The_birch_of_taboo_; https://books.google.hu/books?id=gXIhAAAAQBAJ&pg=RA2-PA129&clpg=RA2-PA129&dq=Wilhelm+Havers+Neuere+Literatur+zum+Sprachtabu&source=bl&ots=BRTLbP5bV1&sig=bOq830p6jiaCK78_3Ccg7kf0uC4&hl=hu&csa=X&tved=0ahUKEwizwzP61vjKAhXkdpoKHXV_DtQQ6AEISTAI#v=onepage&q=Sprachtabu&f=false – satöbbi, lásd továbbá in: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/kereses/nyelvi%20tabu>

ilyenkor általában az adott kultúra szociális szabályainak megfelelő fedőszavakat használunk, sajátos egyéni stratégiákat alkalmazva.

David Crystal angol nyelvész a nyelvi tabuk kapcsán írja: „...általában a nemi étellel, a természetfölöttivel, a kiválasztással és a halállal kapcsolatosak, de meglehetősen gyakran a családi és társadalmi élet egyéb vonatkozásaira is kiterjednek” (Crystal 2003:19). Az eufemizmusok segítségével körülírjuk az alapvető biológiai készleteteket, az elhalálozást: az angol nyelvben például a *to snuff the candle* (*kioltja a gyertyát*) kifejezést használják, a franciában: *fermer son parapluie* (becsukja az esernyőjét), a magyar nyelvben sokszor használjuk az elpatkol, feldobja a talpát kifejezéseket (uo. p. 20.). Az eufemizmus kezdetben kizárólag a beszédtiltás konstrukcióban volt értelmezhető, csak később vált a mondanivaló „szépítésének” vagy a tartalom „enyhítésének” használati eszközévé (Bakró-Nagy 2010).

Gerd Schank (1981) bevezeti az „álcázott beszéd” („*covered speech*”) fogalmát, amelynek jellemzői: metaforák gyakori használata, a látszat kedvéért mondott fordulatok, eufemizmusok, archaizmusok.

Johanna Pelikan (1987) egy a náci múlttal mint tabutémával foglalkozó fontos tanulmányában azt elemzi, hogyan birkóznak meg az emberek a nyelvi tabukkal a diskurzusok szintjén – például a televíziós politikai vitákban. Azt találja, hogy amikor egy-egy ilyen vitában tabudiskurzus folyik, azt mindig önbizalomhiány, félelem, agresszió, büntudat és elfojtás jellemzi, ami különböző nyelvi szinteken manifesztálódik. A tabusértés jele például a terminusok megválasztása, az igemódok használata és bizonyos beszélői stratégiák alkalmazása a szöveg szintjén. Ha a témát közvetlenül említik, akkor ez a rész különbözik a szöveg többi részétől, nagyobb hangsúlyt kap a szó, vagy emelkedik a hangerő, bizonytalankodás, hosszabb szünetek, dadogás jellemzi a beszédet. A téma megnevezésekor a beszélő folyamodhat közhelyekhez vagy eufemizmusokhoz, és előfordulhat, hogy annyira nem akarja nyíltan megnevezni a témát, hogy elvont és általánosító kifejezéseket alkalmaz, és nem is világos, hogy miről beszél.

A nyelvi tabuk komoly érzelmek kiváltására képesek (ld. például az előző bekezdésben említett félelem, agresszió, büntudat és elfojtás), ezért arra is alkalmasak, hogy más tudományágak a psziché működésére vonatkozó kutatásaik során stimulusként alkalmazzák. Rengeteg pszichológiai kísérlet hasz-

nált tabunak számító kifejezéseket ahhoz, hogy egy viselkedésmód jellegzetes aspektusaira bizonyítékokat szerezzen. Ilyen például egy Stroop-tesztet alkalmazó kísérlet 2005-ben (MacKay – Ahmetzanov 2005), amelynek segítségével vizsgálták az érzelmi töltésű emlékek körülményeinek rögzülését. Ezzel a percepciót vizsgáló teszttel a kutatók megfigyelték, hogy egy-egy szín megnevezéséhez váltakozó stimulusok esetén mennyi időre van szüksége az észlelőnek. A kísérletben neutrális ingernek számít a feketével nyomtatott színnév reprezentációja, kongruensnek a színnév színének megfelelő színű reprezentáció (mint például a kézzel nyomtatott ’kék’ meghatározás), inkongruensnek pedig a színnév színétől különböző színű reprezentáció (mint például a pirossal nyomtatott ’kék’ kifejezés reprezentációja). Az eredmény nyilvánvaló: a leghosszabb reakcióidőt az inkongruens ingereknél mérték. A kísérletben kifejezetten tabuszavakat használtak az „érzelmi töltés” kiváltásához. Például neutrális inger volt az *ask* (’kérdez’, ’kér’) szó, viszont tabuszó az *ass* (’segg’). Majd az alanyoknak fel kellett idézniük, hogy egy adott szó milyen színnel volt kitöltve, vagy a vetített tábla melyik részén jelent meg. Az eredmény: jobban emlékeztek a tabuszavak megjelenésének részleteire, mint a közömbös szavakéra.

A verbális és nonverbális, cselekedetekre vonatkozó tabuk közös vonása az, hogy normális esetben nem említik nyíltan vagy fektetik le írásban őket. Az anyanyelv elsődleges elsajátítása folyamán a nyelvtani szabályokat és a szókészletet sem szükséges írásban lefektetni, mivel azok a tabukhoz hasonlóan a tanulási-fejlődési folyamat során internalizálódnak. A nyelvelsajátítási elméletek empirista megközelítése szerint a gyermeki tudat *tabula rasa*, ezért a gyermek a különböző készségeket tanulás, tapasztalás által sajátíthatja el a környezetétől (Bruner 1983). A különbség csak az, hogy a nyelvtani formák többsége esetében létezik egyértelműen helyes, illetve helytelen, míg a tabuk kontextusfüggők, és nincs világos definíció arra nézve, mi a helyes és mi a helytelen.

Primitív, modern vagy köztes?

A tabukutatások mérhetetlen szakirodalmának nyilván csak néhány szeletét (remélhetőleg a legfontosabbakat) sikerült itt felidézni, de az mindenképp nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az ide vonatkozó antropológiai és szociológiai, valamint

pszichoanalitikus hagyomány gyakran nagyon hasonló, egymást átfedő vagy szorosan összefonódó, egymásra hivatkozó, reflektáló, esetleg éppen egymással vitázó elméletek sorát alkotta meg. A nagy tabuelméletek legfontosabb kérdései elsősorban arra vonatkoztak, hogy milyen időbeli, esetleg ok-sági kapcsolat állhat(ott) fenn társadalom és tabu, tabu és vallás, tabu és erkölcs között, illetve hogy inkább racionális, vagy inkább irracionális társadalmi jelenségnek tekinthető-e a tabu.

Az antropológiai, illetve korai szociológiai szakirodalom alapján mindenképp hangsúlyoznom kell egy fontos distinkciót: alapvető különbséget látok az antropológiában tárgyalt tabujelenség/tabufogalom és a mai társadalom által használt és tárgyalt, illetve értelmezett tabujelenség között.

Az elolvasott szakirodalom alapján úgy látom, hogy a múltban vizsgált közösségekben a tabuk egyfajta szabályrendszerre fűződnek fel, amelyre igaz, hogy kialakulásának alapja a valamitől/valakitől való félelem; a közösség minden tagjára érvényes, és garantálható szankciók követik a megszegését. Ez a tudás, generációkon keresztül öröklődő viselkedéscsomag köthető a valláshoz, szokásnormához, hagyománykövetéshez, közösségi konvenciókhoz, szakrális szabályokhoz, uralmi vagy gazdasági-megélhetési feltételekhez is.

Azt feltételezem, hogy a mai tabuk legfőképpen abban különböznek a korábbiaktól, hogy a tabuszegés pillanatában az elkövetők nem feltétlenül tudják, hogy a körülöttük lévő emberek számára mi tabu és mi nem az. (Ez ugyan régen is így volt, de legalább föltételezhetőnek minősült, hogy a közösségeknek van tabujuk, s kiderülhetett az is, mi az. Ma, noha a kommunikáció új formái lehetővé tennék a tabu-közléseket, határalkotásokat normáinak érvényesülését, mégis kevésbé evidens formákat kap és nehezebben kommunikálnak narratívái). A jelenkori tabuk legnagyobb része nem épül stabil konszenzusra, az átvett hagyomány is határozatlan körvonalú, ráadásul a következmények és az esetleges retorziók nem világosak, csak sejtjük, mi számít tabunak, de biztosak csak ritkán lehetünk benne.

Közös azonban, hogy a mai tabuk kialakulásában és működésében is meghatározó szerepe van a félelemnek. A félelem forrása viszont ma nem egy mágiaalapú vagy elvont világ szellemeinek retorziójától való rettegetés, hanem a másik ember vagy közösség meg- és elítélésétől való félelem, amelynek a kirekesztés lehet az outputja.

A tabu fogalmát komplexitása, jelentésének dinamikussága alkalmassá teszi arra, hogy a min-

dennapi diskurzusunk állandó szereplője legyen, de – mivel senki nem említi nyíltan vagy feketi le írásban a kommunikációs, nyelvi, vizuális vagy cselekedetekre vonatkozó tabukat – gyakran olyan dolgokkal kapcsolatban alkalmazzuk, amelyekre vonatkozó valós tiltást társadalmi vagy csoportkonszenzus nem támaszt alá (például szexualitás, politika). A tabunak nincs látható, csak érzékelhető jele, hiszen leginkább elkerülés, elhallgatás, némaság veszi körül. Így a csend, az elfordulás, a hirtelen témaváltás mind arra utalhatnak, hogy az adott ábrázolás, téma, cselekmény egyértelműen kerülendő, mert kínos, kényelmetlen, felháborító, kellemetlen az egyén vagy közösség számára. Legtöbbször azonban nem tudjuk, mi ennek a reakciónak az oka, csak követjük azt a néma hagyományt, amelyet a szocializációs folyamatok során elsajátítottunk – anélkül hogy a valódi indokokat, magyarázatokat megtalálnánk, vagy a folyamat logikáját megértenénk. A haldoklóval nem beszélünk a halálról; elfordulunk a homoszexuális pároktól; politikai, vallási nézeteinket nem vállaljuk „idegen” környezetben; nyilvánosan nem bíráljuk a főnökeinket, tanárainkat; nem érünk hozzá az AIDS-es beteghez; felháborodunk az időskori szexualitás látványától, vagy már a gondolatát is elhessegetjük. Ugyanakkor a tabukat nem szükséges elmagyarázni vagy indokolni, természetes módon léteznek az egyén és a közösség számára. Azt a tudáskészletet, amely az épp aktuális vagy annak vélt tabunormára irányul, legtöbbször – bizonytalanságunk ellenére – rutinszerűen alkalmazzuk, kérdezés, átgondolás, újraértelmezés nélkül.

A tabu fogalma különösen jól használható a modern társadalmak elemzésében, melyek tabui ma már inkább világi, semmint vallási indíttatásúak. Horst Reimann német szociológus, kulturális antropológus szerint a tabuk természetesen társadalmi ügyek, s mint ilyenek, fontos társadalmi funkcióval rendelkeznek a viselkedés, a határok megvonása, a vezetők pozíciója és bizonyos társadalmi előírások szabályozása során (Reimann 1989. Bd. 5:420).

Feltételezhető, hogy a tabu létezését csupán megszegése teszi láthatóvá és észlelhetővé, hiszen a válaszul érkező szélsőséges, elutasító vagy indulatos magatartás formája és tartalma egyértelművé teheti, hogy mire utal a reakció. A vélt vagy valós következményektől, szankcióktól való félelem meghatározó eleme a tabu kialakulásának, a tabuszegés jelentőségét pedig az adja meg leginkább, hogy mennyire és hogyan alakítja az ember vagy közösség életét. Különbséget kell tenni azonban a narratív struktúrákban képződő, tilalommal megtámogatott, szó-

ban átörökített, megtűrtként „elfogadott”, szakrális kinyilatkoztatásokkal vagy szokásjoggal „védett” és más, például írott, legalizált, mitikus tabuk kezelése között.

Véleményem szerint külön kell választani a „primitív társadalmak” tabuit a jelenkor tabuitól, és összevetésük alapján keresni kell olyan hasonlóságokat és/vagy különbségeket, amelyek elvezetnek a jelenkor tabudefiníciójához. A legtöbbet hivatkozott definíciók a következők:

„Tárgy, élőlény vagy fogalom megemlítésére vagy érintésére vonatkozó tilalom, sérthetetlen-ség, szentség” (<https://idegen-szavak.hu/tabu>).

„Amit nem szabad érinteni, amihez tilos hozzányúlni, amiről nem szabad beszélni, amit nem szabad említeni” (Bakos 2002:652).

Ezek a definíciók leszűkítik a fogalmat a verbalitás és a taktilitás szintjére, kihagyják a vizualitást, a gondolatiságot, a viselkedés és az érzelmi szabályozások gazdag jelentésrétegeit. Ráadásul a fogalom percepciója sokszor zavaros, és számos határjelenség vagy határfogalom bekerül a definiálás folyamatába, például a titok, tiltás, szabály, közügy–magánügy, nyilvánosság, udvariasság, hallgatás, elhallgatás és nem megszólalás, eufemizmus, rítus, előítélet.

A tabu fogalma azonban nem tévesztendő össze például a tiltással. A tiltás pontos és nyílt meghatározást igényel, tudhatjuk, hogy megszegése milyen következményeket vonhat maga után. A tabuval kapcsolatban legtöbbször csak feltételezéssel élünk, mivel nem minden esetben tudjuk pontosan meghatározni, hogy adott szituációban, kontextusban mi számít tabunak. Ez azt is jelenti, hogy ha valaki megszeg egy tabut, a tabusértésről nem lesz semmiféle tárgyalás/vita, így arra sem lesz módja, hogy megvédje magát.

A tabu határokat jelöl ki a cselekvés, a beszéd és a gondolkodás számára. A tabuhoz egyrészt olyan kihagyási, elkerülési és elrejtési stratégiák kapcsolódnak, amelyek célja, hogy bizonyos tettek és interakciók tökéletesen mellőzhetőek legyenek, másrészt a tabu lehetőségessé és szükségessé tesz olyan stratégiákat, mint az elrejtés, leplezés, álcázás, szépítés, megtévesztés. A tabuformálás lényege az, hogy a *priori*, azaz tapasztalati ellenőrzés nélkül nyilvánít bizonyos dolgokat veszélyesnek. A tabu egyfajta interface, amely a látható és a leplezett között közvetít.

A tabu fogalma ebben a diszkusszióban a társadalom kódrendszerének azon részét jelöli, amelyet

*explicit vagy implicit módon, térben és időben, egy individuális vagy kollektív ágens meghatároz, vagy valamilyen kommunikációs stratégián keresztül érzékelteti a nemkívánatos viselkedésmódokat, cselekedeteket, verbális és vizuális tartalmakat és formákat. Jellemzője a 'felhasználói' adaptivitás, vagyis tartalma a társadalmi/kulturális feltételek változásainak következtében módosul.*⁷

Tabuizálás, verbalitás, tiltás

A dolgok nem eredendően tabuk, hanem valamilyen folyamat, döntés vagy esemény során tabuizálódnak. Ez lehet vallási, (egyéni vagy közösségi) hiedelem- vagy hagyományalapú, átvett vagy kreált, esetleg újraértelmezett folyamat következménye. Lehet egyéni döntés, amely kihat a környezetre, és replikálódik mindenféle racionális döntés nélkül, vagy kollektív konszenzus, illetve történet alapján, vagyis a tabuizálás folyamata lehet mechanikus, tanult vagy öröklött.

A *tabuizálás* ebben a diszkusszióban azt a kommunikációs stratégiát és/vagy folyamatot jelöli, amikor egy individuális vagy kollektív ágens egy általa meghatározott dologgal vagy dolgokkal kapcsolatban, racionális vagy irracionális indokok alapján úgy dönt, hogy sem fizikailag, sem verbálisan, sem emocionálisan nem észleli, vagy ha mégis, akkor szándékosan nem reflektál a számára mások vagy saját maga által le- vagy megtiltott eseményekre, cselekvésekre, látványra vagy verbális megnyilvánulásra. Esetleg kritikusan leszűkíti vagy formalizálja a reflektálhatósági keretet (eufemizmus, csönd, elfordulás, elterelés).

Amennyiben a tabut társadalmi egységként szemléljük, akkor szociálpszichológiai jelenséggé tettük; ha társadalmi intézményként – amellyel az egyén/ szubjektum akár minden egyes megnyilatkozásában konfrontálódhat –, akkor a tabu a retorikai megoldás elfojtása, hiszen nem mondódik ki. Amennyiben diszkurzívnak (nyelvi jelenségnek, amely beszédben/hallgatásban érhető tetten) tekintjük, akkor szemiotikai/kommunikatív kérdés lesz belőle.

A korai tabukutatások és -elméletek irodalmának megismerése elengedhetetlen és sok szempontból szükséges ugyan a tabu általános fogalmának megragadásához, a nyelvi tabuk kutatása pedig

⁷ Tanulmányomban meghatározott tabudefiníció szándéka szerint elsősorban egyfajta fogalmi bázis, amelyhez e prezentáció viszonyul, tehát nem céloim egy mindent átfogó és lefedő fogalomismertetés.

számtalan hasznos fogalmi eszközzel szolgált a mai modern tabuk jobb megértéséhez, de úgy vélem, a jelenkori tabuk az élet annyira szerteágazó területein „érvényesülnek”, hogy egyetlen kiválasztott megközelítési alternatívával vagy elmélettel megmagyarázhatatlanok. Nagyon nehezen összevethető ugyanis például a korrupció és a szexualitás, a halálfélelem és a xenofóbia, a betegségek vizuális ábrázolása és az étkezési tabuk, a szegénység és a pornográfia – holott a jelenkori ember ennyire sokféle tabu között él, érez, gondolkodik és cselekszik napról napra. Ez a számtalanféle tabu különböző szinteken hat: van, amelyik csak enyhe kis kényelmetlenségérzetet okoz – viszont van, amelyik annyira erős tabu, hogy szó szerint elgondolhatatlan, még gondolkozni sem vagyunk hajlandók róla, beszélni pedig még kevésbé. A rengeteg tabu sokszor szorongást okoz, gúzsba köti a mindennapi interakciókat, gyakran megfoghatatlan módon, hiszen még csak nem is tudatos.

Emiatt arra a következtetésre jutottam, hogy érdemes volna talán olyan megközelítésből vizsgálni a tabu jelenségét, amely nem valami átfogó elméletre, nem egy-egy tabutípus teljes magyarázatára, dinamikájára (születésére, működési mechanizmusaira, megdőlésére, esetleg érvénytelenné válására) koncentrálna, hanem olyan közös jellemzőket keres, amelyek a már létező tabuk működését a lehető legpontosabban írják le. Olyan törvényszerűségeket próbáltam feltárni, amelyek egyformán működhetnek az élet egymástól nagyon távol álló területein – tehát ugyanúgy alkalmazhatók a politikai és a szexuális, a vallási és a családi tabukra, mint a testi működés tabuira vagy a szegénységgel kapcsolatos tabukra.

További, immár empirikus vizsgálatom tárgya a legáltalánosabban fogalmazva az, hogy milyen behatások eredményeképpen dőlhetnek vagy gyengülhetnek meg, alakulhatnak át, vagy legalább tudatosulhatnak az egymástól akár nagyon különböző tabuhalmazok is, akár társadalmi, akár egyéni szinten. /Ezekről másképp és másutt bővebb és illusztrált ismertetés készül/. A továbblépéshez azonban mindenképp szükség van/volt a fogalom minél precízebb definiálására, általam alkalmazott fogalmi határainak pontos megvonalására.

A normák, tiltások, tabuk sok esetben akkor is stabilan tartják magukat, amikor már elvesztették eredeti társadalmi funkciójukat (gondoljunk például az egyedülálló szülő családmodelljére vagy az abortuszra). Amikor a tabuk funkciójáról beszélünk, akkor elsősorban mint pozitív értelemben tárgyalt segítő, támogató, védelmi funkciót

értelmezzük, mindenképpen akként, amikor a magatartást, cselekvést, viselkedést segítő szabályrendszerként működik. A tabuk fontos társadalmi feladatokat töltenek be: hozzájárulnak a társadalmak és a társadalmi csoportok, valamint egyének stabilitásához, és védelmező funkciójuk is van. Biztosíthatják a társadalom működését pusztán azért, hogy mellőzik vagy elfedik azokat a dolgokat, amelyek fenyegetést jelenthetnének az egyén vagy csoport pozitív identitására vagy életkilátásaira: a saját élettörténet sötét oldalait, a halált, betegséget vagy az élet értelmének kérdéseit. Ennélfogva a tabu egyfajta *coping mechanism* (megbirkózási mechanizmus) is – az egyéni és kollektív identitás felépítésének sajátos stratégiája. A tabuk lefedhetik mindazt, ami egy társadalomban potenciálisan veszélyes vagy fájdalmas. A tabuk szenvedélytől átítatott jelenségek: nagyrészt az érzelmi befolyáson alapulnak, és mindenféle vitán felül állnak; ez a jelenség jól megfigyelhető például a táplálkozási tabuk és a kisgyermek szocializációja esetében (Krajewski – Schröder 2008). A tabuk kialakulásában nagy szerepet játszanak a szocializációs folyamatok során megfogalmazott konkrét tiltások (amelyek hangsúlyozottan nem azonos fogalmak). A gyermek már nagyon kicsi korában tudja, hogy bizonyos cselekedetek vagy kontaktusok tiltottak, mégpedig az olyan kijelentésekből, mint például: „Ilyet nem teszünk!”, vagy „Ezt nem szabad!”, „Ez nem helyes!” stb.; anélkül hogy megmagyaráznák a tiltás okát, általában ezek belénk égnek a szocializáció folyamán. A tabuk a gyermeknevelés folyamata során alkalmazott efféle homályos imperatívuszok révén formálódnak, internalizálódnak. Így aztán a jogi szabályozás és a hivatalos szankciók gyakran feleslegessé is válnak.

A verbális (kommunikációs) tabuk speciális funkciói a nonverbális (cselekvésekre vonatkozó) tabukéhoz képest többek között a következők lehetnek:

- Olyan tabuk megerősítése és támogatása, amelyek a cselekvésekre vonatkozó abszolút tabuk körébe tartoznak: „Nem beszélünk róla, és soha nem is teszünk ilyet”. Példa erre a vérfertőzéstabu, amely oly mértékű, hogy beszélni sem lehetséges róla; ily módon a verbális tabu megerősíti a cselekvést, így szankcionálva a vérfertőző aktust. Hartmut Kraft német pszichoanalitikus társadalmi-gazdasági megközelítésében kiemeli, hogy a vérfertőzéstabu esetében a cél egyben az egyén és társadalmi csoportjának túlélése is (Kraft 2004:114). Ugyanakkor pél-

dául Kolakowski szerint néhány csoport már a vérfertőzés tabuját is próbálja megdönteni, amelyek nyíltan hirdetik a gyerekekkel és a családtagokkal létesített szexuális kapcsolat jogát (Kolakowski 2004:69-76.).

– Bizonyos tabucselekvések engedélyezése – azaz, hogy „fátylat borít rá” –, persze az elfogadott „legitim keret” között. („Nem beszélünk róla nyíltan, de egy mindenki által ismert, meghatározott szabályhoz igazodva megteesszük”). Ide tartozó példa a szexualitás és más testi funkciók, cselekvések, melyeket az adott kultúra számtalan metakommunikációs „játszmán” keresztül legitimál, de nem verbalizál.

– A tabucselekvések leplezése ott, ahol az általános elfogadás nem valószínű. Az ilyen cselekedetek a tények módosítása által válnak lehetővé. (Igazából nem csinálunk ilyet, de ha mégis, csak titokzatosan beszélünk róla, vagy eufemiztikusan fogalmazunk). A politikai vagy a gazdasági élet tabui tartoznak ebbe a kategóriába, például amikor a politikusok (és mások) „ajándékról” beszélnek „megvesztegetés” helyett, vagy „műveletekről” „háború” helyett.

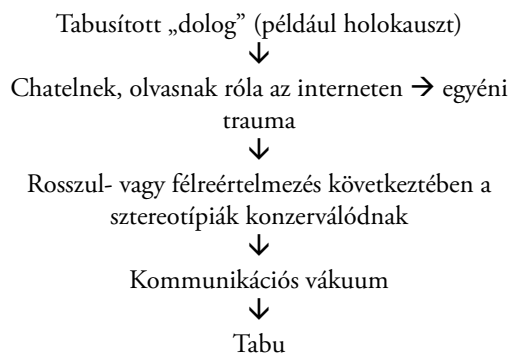
Az elkendőzés más eufemizmusokat is érint, amelyek tabutémákat jeleznek. Ha arról a tényről kell beszélnünk, hogy valaki meghalt, azt a kifejezést használjuk, hogy „eltávozott” vagy „elment”.

A tabu ugyanakkor minden társadalom számára „elérhető” segédeszköz. A kényes témáknak és a módnak, ahogyan kezeljük őket, magától értetődőnek kell lenniük, amelyeket nem szükséges igazolni, és nem szabad megkérdőjelezni. Ebből a szempontból a tabuk gyakran hatékonyabbak, mint a direkt tiltások, mivel az érintettek számára természetesnek tűnnek és internalizálódnak. A racionális indoklások nélkül internalizált tabuk nem tudatos, átgondolt módon befolyásolják a viselkedésünket/mindennapi kommunikációs helyzetünket, mert többnyire bele sem gondolunk, hogy az adott pillanatban miért óvatoskodunk, vagy hátrálunk ki egy interakcióból.

Egy-egy tabu hosszabb vagy rövidebb ideig lefojtja, olykor korlátozza az adott társadalom viselkedési-cselekvési megnyilvánulásait, vagyis mindenképp mozgásban lévő dologról beszélünk. A tabu időleges felfüggesztése speciális szituációkban áll elő: pl. tudományos diskurzusban, orvos-beteg kommunikáció során, bírósági tárgyaláson, általános veszélyhelyzetek és a társadalmi változás

szituációiban. Ezekben a helyzetekben ugyanis az eufemizálás, tabuizálás rossz következtetésekhez, hamis ok-okozati összefüggések kreálásához vezethet, ami negatívan hatással lehet a szereplők életkörülményeire. Talán éppen ezért hallgatólagosan vagy tudatosan is dekonstruálják a tabut, időlegesen ledöntik a rá vonatkozó „tilalom” jellegét – ami nem jelenti az attól kezdve semmiképp nem érvényes mivoltát.

A tabuk létezésének megkérdőjelezése és elvetése a modern társadalomban leginkább azzal az érveléssel találkozunk, hogy az internet megjelenésével megszűnnek ezek a mesterséges határok, nincs szükség a tabu védelmi szerepére, minden vizualizálható, verbalizálható. Ez formálisan védhető prekonceptió, azonban kutatásomból kiderül, hogy ez téves és nagyvonalú megállapítás, hiszen átlépi azt a folyamatot, amely ezzel párhuzamosan épp nem biztos, hogy formálódik a felhasználókban, és a valódi nyitás, elfogadás vagy tabudöntés nem történik meg sem érzelmi, sem erkölcsi értelemben. Vagyis a virtuális térbeli tabumentesség nem, vagy nagyon halványan jelenik meg egy erőteljesen tabuizált dologgal kapcsolatban magában az egyénben vagy közösségekben. A két térben – vagyis a valóságban és a virtuális világban – nincs párhuzamos váltás/változás. Nézzük meg egy folyamatábrán és egy konkrét példán keresztül, hogy az internet „személytelen” közege hogyan formálja/nem formálja a tabu működését:

A holokauszt Magyarországon társadalmi (szűkebben: kommunikációs) tabunak számított az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltozásig, vagyis az emlékezők számára bizonyos időszakokban nem volt lehetőség történetük felidézésére. A történelmi fordulópontok – például a rendszerváltás – e tabuk megszűnését, illetve megváltozását is magukkal hozhatják. Mivel a magyar emlékezetpolitika még mindig rendkívül rétegzetlen, árnyalatlan..., létre-

jön egy kommunikációs vákuum, elhallgatási spirál, így az erről folyó diskurzus ismét tabuvá válik. Hogyan alakulhat ki ez? Azt gondoljuk, hogy lehet ezekről a dolgokról nyíltan és nyilvánosan beszélni, véleményt formálni, blogolni, az interneten rendkívül sokféle ismeretet összegyűjteni. Különböző közösségi oldalakon képet kaphatunk mások véleményéről (homoszexualitás, cigányság, szingliség, holokauszttagadás). Ennek következtében, ha épp azt a véleményt vagy kisebbséget képviseljük, amelyet mások épp támadnak, vagy a masszívan kialakult sztereotípiákat döngetik, akkor visszahúzódnunk, újra tabusítjuk a témát magunk és a környezetünkben élők számára, vagy épp tabut döntünk a földézésével, vállalásával.

Tabudiskurzus

A kommunikáció során nem csupán az a két lehetőség áll előttünk, hogy beszélünk vagy hallgatunk (s ezáltal teljes mértékben tartózkodunk attól, hogy hangot adjunk egy témának). Bizonyos nyelvi eszközök révén éppen képesek vagyunk kezelni a kényes témákat anélkül, hogy elszólnánk magunkat. A nyelv számtalan lehetőséget kínál az efféle helyzetekben. Célozhatunk rá, megkerülhetjük, szépíthetjük, és ily módon kommunikálhatunk tabuval érintett témákról a konvenciók megsértése nélkül. Ebben az összefüggésben a *tabudiskurzus* kifejezést használjuk.

A tabudiskurzus lehetővé teszi a kommunikációt olyan dolgokról, amelyekről az ember nemigen kíván beszélni, vagy amiről nem kellene beszélnie. Az álcázás különböző formái tartoznak ide, amelyek léteznek ugyan nyelvünkben és kultúránkban, de amelyeknek nem mindig vagyunk tudatában. Tabudiskurzuson azt értjük, hogy bizonyos helyzetekben az ember kommunikálhat tabuval érintett cselekedetekről, tárgyokról, intézményekről és személyekről. Ez azonban csakis nagyon jól meghatározott módon történhet, ami így önmagában nem eredményez (verbális) tabusértést.

Fontos megemlíteni az ún. megfelelési kényszert, amely természetesen mindig hordoz valamikora bizonytalanságot magában. Ennek köszönhető az, hogy az emberi diskurzusok jelentős része „tapogatózás” az elfogadott és a nem elfogadott témák és tartalmak irányában. A kinyilvánított vélemény akár önmeghazudtoláshoz is vezethet, ezért a kommunikációs tartalmakat sokszor patikamérlegben szükséges kimérni. Az emberi diskurzusban ma-

gától értetődőnek vesszük, hogy kerüljük a másik megsértését és minden olyan kényelmetlenséget, amely kognitív diszsonanciát okoz. Az is természetes, hogy ezt a konfliktuskerülő magatartást tanuljuk, és a társadalom a szocializáció segítségével „hozzájárul” ahhoz, hogy a tabuk a következő generációkban is biztosítsák az emberi együttélés konfliktusmentességét. Ráadásul azt is megtanuljuk, hogy melyik kontextusban milyen tabuk létezhetnek.

Az eufemizmus nem az egyetlen mód arra, hogy tabuval érintett tárgyról, cselekedetéről vagy tényekről beszéljünk: amellet, hogy lehetőségünk van tartózkodni a tabukról való diskurzustól (beszélgetés félbeszakítása, térbeli távolságtartás), a nyíltság számos szintje áll még a beszélők rendelkezésére. Ez az „ilyesmiről nem beszélünk” kijelentéstől a téma alapos megtárgyalásáig terjedhet. A lehetőségek e széles skáláján a beszélőknek különféle mechanizmusokat és stratégiákat kell kialakítaniuk, ami lehetővé teszi számukra, hogy „negyed-”, „fél-” vagy „háromnegyed-nyíltsággal” beszéljenek (Günther 1992:48-49).

A tabu eszközként is használható. A nyíltság/közvetlenség fokának igen fontos szerepe van: a tabutémák lehetnek nyíltan megvitathatók (*explicit taboo*), sugalmazottak (*implicit taboo*) vagy tökéletesen kerülendőek (*absolute taboo*). Ez utóbbi esetben egyáltalán nem hozzák elő, teljes verbális és vizuális csend övezi a témát (Krajewski 2002:604). Ezek a fokozatok látványosan megmutatkoztak a kutatásban feltárt tabutudatosítási folyamatok során: amikor egy téma „gyanússá” vált valaki számára, és felmerült benne az ellenőrzés igénye, a rákérdezés különböző lehetséges eredményei, vagy éppen lehetetlensége (*absolute taboo*) nagyon jól jelezte számára az adott tabu erősségét.

Összegezve elmondható, hogy az egyetemista korosztállyal megkezdett tabukutatási tapasztalat, a vizuális narratívákra épülő tabukutatás, valamint az órai beszélgetésekből készült jegyzőkönyvek, kvalitatív tartomelemzés volt (némi kvantitatív kiegészítéssel, a gyakoriságok jelzésével ott, ahol ez lehetséges volt – mindenekelőtt a pilot kutatás kérdőívei esetében) kiválóan szemléltetik a *verbalizáció* döntő szerepét a tabuk erodálódásában, sőt akár teljes megszűnésében. Mivel az elemzett esetekben markáns közügyekről volt szó, a diskurzusnak is a közbeszéd szintjére kellett emelkednie. Mind ez azonban nem zárja ki, hogy más, esetleg jóval személyesebb, intimebb jellegű tabuk esetében ne

működhetne ugyanilyen hatásosan a verbalizáció, a diskurzus, még ha az csak szűkebb körben zajlik is.

Az összegyűlt anyagokban arra kerestem a választ, milyen tabuk kerülnek felszínre a vizsgált minta körében, melyek emelhetők konszenzus alapján csoportszintre, esetleg társadalmi szintre; mi történik a kutatási alanyok személyes tabuival, ha olyan kontextusba helyezük őket, ahol valamilyen kommunikációnak el *kell* indulnia, és sem a csend, sem az elfordulás, sem az elmenekülés nem alternatíva. Vizsgálni szükséges még, hogy milyen tabukat neveznek meg, és azok milyen dinamikával, kommunikációval működnek körükben, valamint hogy mennyire tudatosul bennük a tabuizált dolgok forrása, vagyis kitől, honnan származtatják azokat a dolgokat, amelyeket ők maguk tabuként kezelnek. Mindezek részletes, empirikus áttekintése már egy másik összefoglalás tárgya kell legyen.

Hivatkozott szakirodalom

- Bakos F. 2002 *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakró-Nagy M. 2010 *A tabu születése*. <http://fgroszt.nytud.hu/bakro/tabu.pdf> (Letöltés: 2013. november 12.)
- Balle, Ch. 1990 *Tabus in der Sprache*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris.
- Bálványos H. 2003 *Vizuális megismerés, vizuális kommunikáció*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Belting, H. 2003 A test képe mint emberkép. Ford. Kelemen P. *Vulgo*, no. 2; továbbá: In *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Ford. Kelemen Pál. Kijarat Kiadó, Budapest, 2003 (Spatium, 2).
- Beregi T. 2001 A betiltott test. Excrementum Sacrum. *Filmvilág*, 1:22-23.
- Bergman, M. S. 1992 *In the Shadow of Moloch: The Sacrifice of Children and its Impact on Western Religions*. Columbia University Press, New York.
- Béres I. – Horányi Ö. 1999 *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Boglár L. 2005 *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Bohannon, P. – Glazer, M. 2006 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Ford. Ádám P. et al. Panem Kiadó, Budapest.
- Borgos A. – Kender A. – Csabai M. – Erős F. – Szili K. 2002 Testbe ágyazott ideálok. Diskurzusok az ideális, a természetes, a mesterséges és az elutasított testről. *Pszichológia*, 22:407-436.
- Bruner, J. 1983 *Child's Talk*. Oxford University Press, Oxford.
- Buda B. 1988 *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Crystal, D. 2003 A nyelvi mágia. In *A nyelv enciklopédiája*. Ford. László Zs. et al. Osiris Kiadó, Budapest.
- Crombach, M. 2001 *Tabu und Euphemismus*. Unveröffentl. Dissertation, Universität Salzburg, Salzburg.
- Douglas, M. 2003 *Rejtett jelentések*. Ford. Berényi G. Osiris Kiadó, Budapest.
- Douglas, M. 1966 *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Praeger, New York.
- Durkheim, É. 2003 A főbb rituális attitűdök. In *A vallási élet formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Ford. Vargyas Z. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 277-301.
- Eissler, K. R. 1975 The fall of man. *Psychoanal Study Child*, (30):589-646.
- Eliade, M. 2005 *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok*. Ford. Benedek M. Osiris Kiadó, Budapest.
- Elias, N. F. 1987 *A civilizáció folyamata*. Ford. Berényi G. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Foucault, M. 2001 *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel I. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Frazer, J. G. /1925/ 1993 *Az Aranyág*. Vál., utószó, Bodrogi T. Ford. Bodrogi T., Bónis Gy. Századvég Kiadó, Budapest.
- Freedberg, D. 1994 *Az ábrázolás hatalma: válasz és elfojtás*. Ford. Módos M. *Athenaeum*, 1-2:216-242.
- Freud, S. 1990 *Totem és tabu*. Ford. Pártos Z. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Goffman, E. 2008 A homlokzatról. In Síklaki I. szerk. *Szóbeli befolyásolás II.*, Ford. Síklaki I. Typotex Kiadó, Budapest, 11-36.
- Goodman, N. 2003 Az újraalkotott valóságról és a képek hangjairól. In Horányi Ö. szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Ford. Rohonczi K. et al. Typotex Kiadó, Budapest.

- Günther, U. 1992 „und also das isch gar need es Tabu bi üs, nei, überhaupt need”. Sprachliche Strategien bei Phone-in-Sendungen am Radio zu tabuisierten Themen. Zuercher Germanistische Studien. Peter Lang, Bern.
- Havers, W. 1946 *Neuere Literatur zum Sprachtabu. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, 223, Abh. 5.*
- Hárdi I. 2006 Az agresszió képi kifejezése. *Magyar Tudomány*, 1:12. <http://www.matud.iif.hu/06jan/03.html>
- Horányi Ö. 2001 A kommunikációról. In Béres I. – Horányi Ö. szerk. *Társadalmi kommunikáció.* Osiris Kiadó, Budapest, 22-34.
- Horányi Ö. szerk. 2003 *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról.* Typotex Kiadó, Budapest.
- Horányi Ö. 2006, [1975/1991] *Jel, jelentés, információ, kép.* General Press Kiadó, Budapest.
- Imdahl, M. 1997 Ikonika. In Bacsó Béla szerk. *Kép, fenomén, valóság.* Kijárat Kiadó, Budapest, 254-273.
- Ivins, W. M. Jr. 2001 *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció.* Ford. Lugosi Lugo L. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Jensen, J. 1973 Communicative functions of silence. ETC. *A Review of General Semantics*, 249-257. <http://www.jstor.org/stable/42582250>. (Letöltve: 2015. január 12.)
- Jevons, F. B. 1897 *History of Religion in Evolution.* Methuen, London, 724-726.
- Karácsony A. 2012 A kommunikatív állapot – antropológiai és társadalomelméleti megfontolások. In Bajnok A. szerk. *A kommunikatív állapot.* Typotex Kiadó, Budapest, 69-75. http://www.interkonyv.hu/konyvek/a_kommunikativ_allapot
- Kepes Gy. 1979 *A látás nyelve.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Kisdi B. 2012 *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei.* Egyetemi jegyzet. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/kisdi_barbara-kulturalis_antropologia.pdf (Letöltés: 2016. január 15.)
- Kořakowski, L. 2004 A civilizáció a vádlottak padján. *2000, Irodalmi és társadalmi havilap*, 4:69-78.
- Kovács M. 2012 A holokauszt múlt feldolgozása: emlékezés vagy felejtés? In Kovács J. – Münnich Á. szerk. *Nemzeti emlékezet helyek. Attitűdök, reprezentációk, élmények, funkciók, struktúrák.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 177-193. On-line: https://www.academia.edu/4317690/A_holokausztm%C3%BAlt_feldolgoz%C3%A1sa_eml%C3%A9kez%C3%A9s_vagy_felejt%C3%A9s
- Kraft, H. 2004 *Tabu. Magie und soziale Wirklichkeit.* Patmos, Düsseldorf.
- Krajewski, S. 2002 *Life Goes on. And Sometimes it Doesn't. A Comparative Study of Medical Drama in the US, Great Britain and Germany.* Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Krajewski, S. – Schröder, H. 2008 *Silence and taboo.* In Antos, G. – Ventola, E. eds. *Handbook of Interpersonal Communication.* Walter de Gruyter, Berlin, 595-623.
- Lacquer, Th. 2002 *A testet öltött nem.* Ford. Szabó V. et al. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 122-127.
- Lafferton E. 1997 Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. *Replika*, 28. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/28/test.htm> (Letöltés: 2015. szeptember 11.)
- Leach, E. 1996 *Szociálintropológia.* Ford. Fejős Z. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lotman, J. 2001 *Kultúra és robbanás.* Ford. Szűcs T. Pannonica Kiadó, Budapest.
- Luchtenberg, S. 1985 *Euphemismen im heutigen Deutsch. Mit einem Beitrag zu Deutsch als Fremdsprache.* Lang, Frankfurt am Main – New York.
- MacKay, D. – Ahmetzanov, M. V. 2005 Emotion, Memory, and Attention in the Taboo Stroop Paradigm. *Psychological Science*, 1:25-32.
- Malinowski, B. 1972 *Baloma.* Szerk., vál., utószó és jegyz. Bodrogi T. Ford. Bónis Gy. – Ecsedy Cs. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Markkanen, R. – Hartmut, Sch. 1997 *Hedging and Discourse. Approaches to the Analysis of a Pragmatic Phenomenon in Academic Texts.* De Gruyter, Berlin – New York.
- Meredith, P. 1966 *Instruments of Communication.* Pergamon Press Ltd., Oxford.
- Merton, R. K. 1980 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Ford. Berényi G. Gondolat, Budapest.

- Muskovics Gy. 2014 *A vágy tárgya: a meztelen férfitől a kritikai diskurzusig*. http://www.artmagazin.hu/artmagazin_hirek/a_vagy_targya_a_meztelen_ferfitol_a_kritikai_diskurzusig.1680.html (Letöltés: 2015. január 20.)
- Némedi D. 2006 *Durkheim. Excursus: vallás és mágia*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/durkheim-durkheim/ch13s02.html> (Letöltés: 2015. január 20.)
- Novitz, D. 2003 Képek és kommunikatív használatuk. In Horányi Ö. szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Orthmayr I. 2004 A társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*, 3:3-22.
- Panagl, O. 1984 Was man untern ausspricht. Altes und Neues vom Sprachtabu. In *Jahrbuch der Universität Salzburg 1981–1983*. Hrsg. im Auftrag des Akademischen Senats von O. Univ.-Prof. Dr. Arno Buschmann, Salzburg.
- Panofsky, E. 1955/1984 *A jelentés a vizuális művészetekben*. Vál., szerk., utószó Beke L. Ford. Tellér Gy. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Pelikan, J. 1987 Die NS-Vergangenheit als Tabu-Thema in Österreich. Eine qualitative, textlinguistische Analyse des Hearings zum Präsidentschaftswahlkampf. *Wiener Linguistische Gazette*, 38/39:77-93.
- Polakowsky, G. – Virchow, R. 1897 *Discussion über präkolumbischen Aussatz und verstümmelte Tonfiguren*. Verh. Berl. Ges. Anthropol. Ethnol. Urgeschichte. Berlin, 612-643.
- Pieper, U. 1991 „Worüber man nur ‚anders‘ spricht”. *Sprachreport*, 4:5-7.
- Pieper, U. 1988 Wie man über das spricht, worüber man nicht spricht – oder: „Zu welchem Tabu schweigen Sie gerade?” In *SAIS, Arbeitsberichte aus dem Seminar für Allgemeine und Indogermanische Sprachwissenschaft*. Kiel, H. 11:89-118.
- Pfisztner G. 2002 A provokáció heroizmusa: Andress Serrano. *Fotóművészet*, (65) 1-2:65-74.
- Pilling J. szerk. 2010 *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája*. (Szöveggyűjtemény). Sesselweis Kiadó és Multimédia Stúdió, Budapest.
- Polakowsky, G. – Virchow, R. 1897 *Discussion über präkolumbischen Aussatz und verstümmelte Tonfiguren*. Verh. Berl. Ges. Anthropol. Ethnol. Urgeschichte. Berlin, 612-643.
- Reimann, H. 1989 Tabu. In *Staatslexikon. Recht Wirtschaft Gesellschaft in 5 Banden*. Bd. 5, 420. Herausgegeben von der Görres-Gesellschaft. 7. Auflage. Herder, Freiburg.
- Reutner, U. 2009 *Sprache und Tabu. Interpretationen zu französischen und italienischen Euphemismen*. Niemeyer, Tübingen.
- Rosengren, K. E. 2006 *Kommunikáció*. Ford. Domján K. Typotex, Budapest.
- S. Nagy Katalin 2013 *Képzőművészet és kommunikáció*. Typotex, Budapest.
- Sándor Zs. 2009 A vizuális kommunikáció a tanítóképzésben. *Új Pedagógiai Szemle*, 5–6:213-225.
- Sárkány M. 2006 Emberi botlások és a társadalmi rend helyreállítása – egy rendhagyó kikuju házasság esete. In Sebestyén É. – Szombathy Z. – Tarrósy I. szerk. *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Publikon Könyvek – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 330-338.
- Schank, G. 1981 *Untersuchungen zum Ablauf natürlicher Dialoge*. Hueber, München.
- Searle, J. R. 2003 *A képi reprezentáció*. In Horányi Özséb szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest, 205-225.
- Smith, E. R. – Mackie, D. M. 2004 *Szociálpszichológia*. Ford. Bátki A. et al. Osiris Kiadó, Budapest.
- Somlai P. 1988 *A szocializáció és torzulásai a kommunikatív cselekvés elméletében*. http://www.fsze.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/evfordulok/somlai_peter/?article_hid=14191 (Letöltés: 2016. február 18.)
- Tószegi Zs. 1994 *A képi információ*. Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetek 6. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest <http://mek.oszk.hu/03100/03123/html/#4> (Letöltés: 2014. november 12.)
- Toy, C. H. 1899 Taboo and morality. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 20:151-156.
- Törkey F. 2002 *Vizuális kommunikáció*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ullmann, S. 1962 *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*. Barnes & Noble, Inc., New York.
- Warren, S. D. – Brandeis, L. D. 2005 A magán-szférához való jog. *Információs Társadalom, Privacy (különszám)* 2:7-25.

- Weber, M. 1976 *Gazdaság és társadalom, 1–2.* Összeáll. Varga Iván. Ford. Józsa P. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Wundt, W. 1911 *Probleme der Völkerpsychologie.* Wiegand, Leipzig.
- Zollner, N. 1997 *Der Euphemismus im alltäglichen und politischen Sprachgebrauch des Englischen.* Frankfurt am Main, Peter Lang.

A szerző e témában megjelent publikációi

2008. Készség, ismeret, tudás a befogadásban. In S. Nagy Katalin – Orbán Annamária szerk. *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben.* (BME Szociológia és Kommunikáció tanszék konferencia-kötet). Budapest, Gondolat Kiadó, 133-143.
2008. Róma az átváltozások városa. In Németh Géza: *Munkák.* Budapest, Körmendi Galéria, Budapest, 70-78.
2008. Rome, the City of Metamorphoses. In Németh G.: *Works.* Körmendi Galéria, Budapest, 70-78.

2009. *Művészettörténet I. A kezdetektől a 19. századig.* (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó.

2010. *Művészettörténet II. A 19. és a 20. század.* (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó.

2015. A normasértő öltözködés szuggesztív kommunikációs hatása. In Dúll Andrea – Varga Kata szerk. *Szuggesztív környezeti kommunikáció.* Budapest, L'Harmattan.

2016. Kommunikációs tabuk kutatása – módszertani megfontolások és kihívások. *Közelítések, a ZSKF szociológiai folyóirata.* 2016-1. 1:36-128.